

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 316.7 + 930.1 + 355.01

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v051.2024.33>**В. В. Атаманенко**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-7233-7137>

аспірант кафедри політології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ РОСІЇ
ЯК ЗАПОБІЖНИК ЗБРОЙНОМУ ЕКСПАНСІОНІЗМУ**

Російсько-українська війна небезпідставно вважається найбільш масштабним конфліктом, що розгорівся на європейській частині Євразійського континенту від кінця Другої світової війни. Окрім того, що Західні соціальні мислителі, розмірковуючи про майбутній світовий порядок, констатують остаточне завершення політичної ери після «холодної війни» та вільної Європи¹, кінець ери «кінця ідеологій» та «кінця історії», не менш виразно почали виникати гіпотези і концепції стосовно майбутнього Російської Федерації у випадку її програшу у збройному конфлікті проти України. При чому, вони приймали форму як статті в ЗМІ², так і повноцінних міждисциплінарних досліджень Західних науковців³.

Значна кількість статей в засобах масової інформації та наукових виданнях, вказуючи на методіку запобігання повторенню сценарію 24 лютого 2022 р., наводять приклад суспільства Німеччини, яке, внаслідок «принципу п'яти Д» – денацифікація, демілітаризація, демократизація, децентралізація і декартелізація – еволюційно змогло прийти до необхідності переосмислення тоталітарного минулого та його жорсткої критики на рівні культури пам'яті. Варто зазначити, що, незважаючи на певні негаразди в процесі «щеплення» відповідної політики пам'яті, таке «перевиховання» справді виявилось дієвим: на це вказують кількість встановлених меморіалів, присвячених націонал-соціалістичному та комуністичному минулому [1, с. 378] та праці науковців в галузі «memory studies» [2, с. 24]. «Ще 2005 р. видатний німецький історик Г.-У. Веллер переконував у тому, що німці розпрощалися із власним

націоналізмом з 1949 р. та з 1990 р. у «постнаціональній конституційній державі добробуту», усвідомлення неможливості повторення злочинів націонал-соціалізму і Голокосту вже вкорінене в демократичному німецькому суспільстві і знайшло відображення в конституції» [3, с. 16], пише С. Стельмах. Таким чином, аргументи на користь застосування післявоєнного німецького сценарію до вирішення питання російської імперської ідентичності виглядають досить переконливими. Тим більш конструктивним постає дане порівняння зважаючи на схожість відповідних сторінок історії однієї та іншої країни: як Німеччина, так і Російська Федерація чи не найяскравіші представники імперського та тоталітарного досвіду.

Незважаючи на відповідні схожості цих двох країн, становлення ідентичності населення Росії та Німеччини⁴ має, певною мірою, відмінний характер. Незважаючи на те, що суттєвий внесок в формування як німецької, так і російської ідентичності склало звернення до історії, втім кожна з них інтерпретувала її інакше від іншої.

Німецька національна ідентичність почала формуватися ще задовго до об'єднання Німеччини в 1871 р. Корені її становлення варто шукати в Реформації та виникненні протестантизму як «виключно німецького феномену» – переконанні, що міцно закріпилося в історико-культурній свідомості цього народу. Мартін Лютер, переклавши Біблію німецькою мовою, надав їй особливого статусу, внаслідок того, що вивчення Святого Письма ре-актуалізувалося та стало загальнодоступним людям, що нею володіють. «У XVII–XVIII ст. поняття «німецький» стосувалося тільки мови. Турбота ж про останню зміцнювалася в протестантському осередку» [4, с. 23], вказує Тарас Лютий.

В роки наполеонівської окупації Німеччини, питання національної ідентичності постало з новою

¹ Fukuyama F. Francis Fukuyama: Putin's war on the liberal order. Financial Times. URL: <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3>

² Ігнатенко О. Як Німеччина переосмислила нацизм після Другої світової війни. Свідомі. URL: <https://svidomi.in.ua/page/yak-nimechchyna-pereosmyslyla-natsyzm-pislia-druhoi-svitovoi-viiny>

³ Бугайський Я. Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії. К.: АРК.ЮЕІ. 2022. 480 с.

⁴ В даному випадку мова йде про німецьку національну ідентичність до кінця Другої світової війни.

силою: запити населення відобразилися в творах німецьких філософів та мислителів, особливої уваги з яких заслуговує Й. Г. Фіхте. Утворення нації, за його переконаннями, вимагає наявності в народі двох феноменів: землі – яка є його корінням – та мови – яка є його життям⁵. Втім, ці необхідні умови перебувають в нерівному положенні стосовно один одного: в реалізації мети історичного поступу народів, саме їхня мова відіграє основоположну роль. «Якщо укоріненість у рідному ґрунті, збереження субстанційного зв'язку духу народу з природою його батьківщини дозволяє народу залишатися *потенційно* (курсив мій – А.В.) здатним розвинути в націю, то справжньою запорукою його національного розвитку виступає збереження ним рідної мови, бо тільки це *гарантує* народу безперервну єдність його духу» [5, с. 144].

Окрім того, що в контексті німецького національного контексту мова поставала мало чи не єдиним спільним культурним надбанням розділених німецьких земель, також уніфікована загальнонаціональна система символів була необхідною передумовою для «виховання» народу, що Й. Фіхте розглядав єдиним якісним методом перетворення народу в націю: «Будь-яке інше (окрім виховання – А.В.) позначення єдності чи національного зв'язку або ніколи не було істинним та не мало значення, або, якщо мало, то ці точки набуття єдності знищені і відірвані від нас теперішнім нашим становищем і повернутися до них ми вже не можемо» [6, с. 548].

«Виховання» нації, як опанування великою кількістю людей мови, є фундаментальною передумовою становлення національної ідентичності, оскільки мова, в розумінні її Й. Фіхте, функціонує як архів, а отже занурює її носія у відповідний історичний контекст в незалежності від того ознайомлений той чи інший індивід з історичними зрушеннями народу, чи ні: «Ця надчуттєва частина в мові, яка завжди продовжує залишатися живою, є чуттєво-образною, вона при кожному кроці зводить в ціле чуттєве і духовне, у мові викладеного життя нації, в закінчену єдність, щоб позначити одне так само не довільне, а з усього минулого її життя, необхідне поняття, з якого [...] гострий погляд, звернений назад, може крок за кроком відтворити всю історію утворення нації» [6, с. 609]. Наявність у народі «живої» мови – тобто «[...] від самого початку рідної йому мови [...]» [5, с. 145] – є передумовою його об'єднання і, якщо він проживає на певній території, перетворення народу в націю внаслідок імпліцитного та безупинного залучення до його історії кожного окремого індивіда.

Таким чином, вагомим постає зауваження Юлії Руденко, що німецька національна ідентич-

ність «[...]» формувалася переважно на культурному підґрунті, яке формувалося протягом довгого історичного часу. Культивування та розвиток національної ідентичності було неможливо без звернення до *конкретних* (курсив мій – А.В.) прикладів. Такими прикладами стали видатні діячі минулого, як загально-німецького, так і місцевого баварського рівня. Їх образи культивувалися, вони подавалися як зразки для наслідування, як істинно німецькі люди, як носії духу німецької виключності, як прояви німецького генія» [8, с. 77]. Відповідно, ґрунтовним виявиться твердження, що німецька національна ідентичність була сформована внаслідок звернення саме до «історії культури» або, як писав Ф. Ніцше, «антикварної історії»⁶. Міненко А. В. наголошує: «Ніцше вважає, що коли людина дбайливо піклується про те, що існує вже віддавна, прагне дізнатись звідки він походить, де він постав і прагне зберегти умови, за яких виник сам, для тих, хто має виникнути після нього, той бачить минуле через призму антикварної історії. Історія її міста стає для неї її власною історією [...], – а також, звертаючись до інших німецьких дослідників пам'яті, він визначає антикварну історію, – [...] як використання історії з метою побудови ідентифікації» [7, с. 89].

Російську ідентичність важко назвати національною в класичному сенсі цього слова. Так само як і німецька, вона формувалася протягом багатьох століть і на основі багатовікової історії. Стосовно причини нескладності саме національної ідентичності існує певна кількість гіпотез (культурний спадок Радянського Союзу чи імперське минуле), втім, ми наполягаємо на тому, що вони всі є *складовою* описуваної ситуації, але, висувати їх як вихідні положення видається нам справою задалегідь марною. Причиною цього є те, що така – фрагментарно-історична – логіка, якою була висвітлена з'ява національності німецької, не може пояснити сучасну еклектичну самосвідомість російського суспільства. А. Гольцов стверджує: самоідентифікація населення, що проживає на території сучасної Росії може (в один і той самий момент) ґрунтуватися на таких ідеологічних концептах як «[...] російський імперіалізм, неоімперський націоналізм, неоевразійство, консерватизм, православний клерикалізм» [9, с. 120]. Не варто також забувати і про велику популярність ідей, що сповідають «велике радянське минуле», міфологізацію сталінізму, фігури Й. Сталіна в цілому та т. зв. «Великої Вітчизняної Війни». Виникає закономірне питання: яким чином антагоністичні (в ідеологічному плані) пласти населення можливо об'єднати під гаслами, наприклад, війни проти

⁵ Fichte J.G. Reden an die deutsche Nation. Fichte J. G. Werke in zwei Banden. Bd II. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag. 1997. S. 539-788.

⁶ Ніцше Ф. Невчасні міркування II: Про користь і шкоду історії для життя. Народження трагедії; Невчасні міркування I-IV. Львів, 2022. С. 311–316.

України і, що найцікавіше, надати переконаності кожному з ідеологічних прошарків в наявності його відокремленої мети, якої варто прагнути? Оскільки, як пише Ю. Руденко, моделлю російської ідентичності є модель політична [8, с. 78], відповіді варто шукати в архетипах російської державності.

Оскільки Росія історично є наслідницею Улусу Джучі [10, с. 49-50], її класично відносять до – по К. Марксу – країни азійського типу виробництва, основними особливостями якого є: 1) відсутність приватної власності на землю; 2) відсутність ринкової конкуренції та приватної власності в цілому; 3) общинний характер виробництва та обміну, трудові армії; 4) нероздільність державної влади та власності; 5) експлуатація державою дешевої робочої сили, прямий примус широкого загалу виробників до важкої некваліфікованої фізичної праці; 6) абсолютна влада державної бюрократії та/або імператора, який очолює бюрократичну систему [11, с. 369-412]. Безумовно, російська економічна та політична система, внаслідок історичного поступу, певним чином модернізувалася, але, в той же час, світоглядне підґрунтя азійського типу виробництва глибоко вкорінене в свідомості населення сучасної Росії; воно повністю заперечує поняття індивідуальності, сповідує розчинення індивіда в масі, що надає можливість легко пояснити з якої причини російське суспільство, в більшості, надає перевагу комунітаристським ідеологіям. Достатньо подивитися на т. зв. «російський націоналізм», який ґрунтується на великоросійській ідеї і оперує, по суті своїй, космополітичним категоріальним апаратом. «Великоросійство» має своєю основною метою «[...] «возз'єднання» трьох східнослов'янських народів – російського, українського і білоруського як складових ареалу Великої, Малої та Білої Русі. Ці, так звані, три Русі ставали засадничими підвалинами для формування так званої Великої Русі (пізніше Росії) – єдиної держави східних слов'ян» [10, с. 66].

Починаючи від часів володарювання Івана III, територіальна експансія чи тези «повернення земель», що внаслідок ідеологічних переконань в той чи інший момент «поставали» частиною російської держави в силу необхідності відновлення «історичної справедливості», перетворилися, в свідомості її населення, на *«idée fixe»*⁷. На сьогодні це припущення підтверджує і достатньо популярна як в масових, так і елітарних прошарках сучасної Росії геополітична концепція євразійства⁸.

⁷ Кондратенко О. Історичне становлення та сутність російського імперського експансіонізму. Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах. Частина I. Київ, 2023. С. 51–83.

⁸ Кондратенко О. Дискурс експансії Російської Федерації у контексті побудови неоімперської ідентичності. Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах. Частина I. Київ, 2023. С. 93.

Тому, можна стверджувати, що «[п]о-справжньому загальне (для російського суспільства – А.В.) – це, безумовно, [...] країна, її фізичний вимір [...] В дорядянський період чинник природи та простору грав важливу роль і в розвитку такої риси російської ментальності як прив'язаність до території, як *залежність форми влади* (авторитарної) *від великих просторів* (курсив мій – А.В.) [...]» [8, с. 78]. Відповідно, найбільш вірогідною нам видається теза, що основою російської ідентичності постає не нація, а *геополітика*. Відповідно важливою стає протистояння їй як в контексті вітчизняної гуманітарної політики, так і інформаційній безпеці [Див.: 12].

Геополітична ідентичність – це такий вид ідентичності, що інтегральною категорією населення країни виокремлює вплив держави в межах міжнародної політичної «гри», опираючись, в своїх оцінках, на основні категорії геополітики. «Характерними ознаками геополітичної ідентичності, – як вказує М. А. Козловець, – є: геополітичний простір, тобто комплекс географічних ознак держави; геополітичне місце і роль держави у світі; ендегенні і екзогенні уявлення про політико-географічні образи» [12/3, с. 8]. Поєднання геополітичної ідентичності та монументальної історії⁹, в контексті самосвідомості російського суспільства, дозволяє поєднувати антагоністичні ідеологічні концепти та спрямовувати їх в напрямку до однієї цілі: територіальна експансія, легітимізована наративами різних сторінок історичного ресентименту.

Особливо яскраво геополітична ідентичність втілюється в сучасному неоімперському державному культурному російському проєкті «Русский мир». «Русский мир», на момент зародження концепту, ототожнювався з росіянами, котрі проживають за межами Росії, що по суті відповідає синоніму поняття «діаспора». До нього також відносили російськомовні групи населення, що ідентифікують себе з Росією, проживаючи за її межами, є носіями російської мови й культури. Тобто визначення ідентичності здійснювалося не лише за етнічною приналежністю чи громадянством, але й *культурною складовою та лояльністю до російської влади та її політики* (курсив мій – А.В.)» [13/4, с. 110]. Таким чином, російські можновладці зняли питання про легітимність географічних посягань в будь-якій частині світу: територія, в межах якої розмовляють російською мовою – є «законним» геополітичним інтересом росії.

В решті-решт, історія становлення ідентичності російського та німецького суспільств, надає можливість зробити закономірний висновок: процес

⁹ Ніцше Ф. Невчасні міркування II: Про користь і шкоду історії для життя. Народження трагедії; Невчасні міркування I-IV. Львів, 2022. С. 303–311.

застосування рецепту впровадження відповідної політики пам'яті післявоєнної Німеччини, в умовах післявоєнної Росії, має брати за основу її форму, але виходити з протилежних позицій в плані змісту. Річ у тім, що «перевиховання» Німеччини передбачало боротьбу з вульгаризованим націоналізмом, з якого, власне, і походила німецька імперська свідомість. Іншими словами, для того, щоб побороти шовіністичні та експансіоністські тенденції в свідомості німецького суспільства, необхідно було пустити його в транзит від національної до «постнаціональної ідентичності» [3, с. 16]. В свою чергу, стосовно сучасної Росії, яка була та, за визначенням Дж. Госкінга, досі є імперією [15/6], такий рецепт – якісно – не матиме жодного сенсу, оскільки імперський початок російського суспільства має своїми вихідними положеннями не націоналізм, а космополітизм. «Назагал Росія має трансформуватися в справді національну державу шляхом забезпечення транзиту від імперської ідентичності до російської. Адже відсутність такого транзиту несе загрозу стабільності як Європі, так і світу в цілому. Відтак Росія має відмовитися від ідеї об'єднання всіх росіян в омріяній новій імперії як це зробили свого часу Великобританія, Франція та пізніше Німеччина, визнавши незалежність німецькомовних та англomовних країн і перетворившись у підсумку на найбільш потужні європейські економіки» [14/5, с. 117]. Таким чином, погоджуючись з Олегом Кондратенко, наша гіпотеза полягає в тому, що подолати російський імперіалізм можна виключно через оформлення російської національної державності, шляхом сформованої політики пам'яті, що мусить бачити своїм наслідком, як у випадку НДР, розділення на: [...] «спадщину» (вся історична сукупність) і «традицію» («прогресивна» частина історії [...])» [15/6, с. 108]. Традиція, в свою чергу, має бути сформована таким чином, щоб бачити єдине можливе майбутнє Росії модернізованою національною державою в складі таких військових альянсів і конфедерацій як НАТО та ЄС. Ідеологічний (сформована культура пам'яті через відповідну політику пам'яті), політичний та економічний («зв'язаність» політичної волі та економіки шляхом інтеграції союзи та альянси держав) чинники стримування – це необхідні умови подолання військової загрози людству зі сторони Російської Федерації.

Література

1. Broszat M. Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1970. № 18. S. 392–409.
2. Assmann A. Weltmeister im Erinnern? Über das Unbehagen an der deutschen Erinnerungskultur. *Vorgänge. Zeitschrift für Bürgerrechte und Gesellschaftspolitik*. 2012. № 2. S. 24–32.

3. Стельмах С. П. "Минуле, яке не минає": націонал-соціалізм в політиці пам'яті ФРН та історичній політиці НДР. *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. № 4. С. 7–25.
4. Лютий Т. Ніцше. Самоперевершення. К.: Темпора. 2023. 978 с.
5. Татаринів І. Процеси націотворення в уявленні І. Г. Фіхте. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2024. № 65. С. 141–147.
6. Fichte J.G. Reden an die deutsche Nation. *Fichte J. G. Werke in zwei Banden*. Bd II. Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag. 1997. S. 539–788.
7. Міненко А. В. Деформація сприйняття минулого в Росії як умова війни з Україною. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2024. Vol. 23, № 1. С. 87–91.
8. Руденко Ю. Порівняльна характеристика моделей формування національної ідентичності. *Evropský Politický a Právní Diskurz*. 2016. Vol. 3, Iss 4. P. 76–82.
9. Гольцов А. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі. К.: ЦУЛ. 2018. 392 с.
10. Кондратенко О. Історичне становлення та сутність російського імперського експансіонізму. *Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах. Частина I*. Київ, 2023. С. 49–88.
11. Wittfogel K. A. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. New Haven & London: Yale University Press. 1967. 556 p.
12. Туренко В. Е., Перепелиця Н. О. Гуманітарна політика та інформаційна безпека як основні аспекти протидії поширенню війни росії проти України, *Політологічний вісник*. 2024. №1(92). с. 331–343.
13. Козловець М. А. Ідентичність: поняття, структура і типи. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2011. № 57. С. 3–9.
14. Кондратенко О. Дискурс експансії Російської Федерації у контексті побудови неоімперської ідентичності. *Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах. Частина I*. Київ, 2023. С. 89–127.
15. Hosking G. The Freudian Frontier. Review of Susan Layton, «Russian Literature and Empire: The Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy». *Times Literary Supplement*. 1995. March 10. P. 27.
16. Петраков М. О. Еволюція культури пам'яті та ідентичності в Німеччині: від національної до постнаціональної ідентичності. *Політикус*. 2024. Т. 3. С. 103–112.

Анотація

Атаманенко В. В. Сформована культура пам'яті населення сучасної Росії як запобіжник збройному експансіонізму. – Стаття.

Автор статті висуває гіпотезу стосовно чинників стримування збройної агресії Росії проти України та інших країн світу. Беручи до уваги розхожу тезу про можливість застосовності сценарію «щепленої» політики пам'яті країнами-переможницями в післявоєнній Німеччині до російського контексту, в статті наголошується на тому, що незважаючи на поверхову схожість історичного процесу формування ідентичності населення Німеччини та Росії, насправді вони мають суттєві від-

мінності у його відправній точці. Вказано, що німецька і російська ідентичності засновуються на різному розумінні історії. Німецька ідентичність сформувалася на основі звернення до культури через мову, якій, внаслідок цього, надавався особливий статус. Наголошується, що німецька історіософія є скоріш індивідуалістичною, аніж колективною. Таким чином, можна висувати, що ідентичність населення Німеччини (до кінця Другої світової війни) поставала як національна. В той же час, для формування російської ідентичності інтегральним фактором постає статус держави в міжнародній політичній «грі» через категоріальний геополітичний апарат. Також, згідно з основними світоглядними позиціями країн азійського типу виробництва, до складу яких входить Росія, розуміння історії є радше колективним, аніж індивідуалістичним, що уможливує співжиття антагоністичних ідеологічних концепцій і теорій в суспільстві та індивідуальній свідомості. Відповідно, стверджується, що ідентичність населення сучасної Росії можна визначити як геополітичну. Автор статті висловлює переконання, згідно з яким застосовувати методіку «виховання» післявоєнної Німеччини в контексті післявоєнної Росії (в змістовному плані) є заздалегідь марною справою, оскільки імперська свідомість населення сучасної Росії має своїм фундаментом не вульгаризований націоналізм, а космополітизм. Висувається гіпотеза відповідно до якої Росію, на відміну від Німеччини, потрібно оформити в європейську національну державу, в якій, у внутрішній політиці, повинна бути сформована культура пам'яті через нав'язану політику пам'яті (ідеологічний чинник стримування), а в зовнішній – вона має інтегруватися у військові альянси та державні союзи (політичний та економічний чинники стримування).

Ключові слова: збройна агресія, Росія, Німеччина, політика пам'яті, культура пам'яті, національна ідентичність, геополітична ідентичність.

Summary

Atamanenko V. V. The formed culture of memory of the population of modern Russia as a prevention of armed expansionism. – Article.

The author of the article puts forward a hypothesis regarding the factors of deterrence of Russia's armed

aggression against Ukraine and other countries of the world. Taking into account the common thesis that the scenario of the “grafted” memory policy of the victorious countries in postwar Germany is applicable to the Russian context, the article emphasizes that despite the superficial similarity of the historical process of identity formation in Germany and Russia, they actually have significant differences in its starting point. It is pointed out that German and Russian identities are based on a different understanding of history. The German identity was formed on the basis of an appeal to culture through language, which, as a result, was given a special status. It is emphasized that German historiography is individualistic rather than collective. Thus, it can be concluded that the identity of the German population (until the end of World War II) was seen as national. At the same time, the status of the state in the international political “game” through the categorical geopolitical apparatus is an integral factor in the formation of Russian identity. Also, according to the basic worldview of the countries that can be attributed to asiatic mode of production, which include Russia, the understanding of history is collective rather than individualistic, which makes it possible for antagonistic ideological concepts and theories to coexist in society and individual consciousness. Accordingly, it is argued that the identity of the population of modern Russia can be defined as geopolitical. The author of the article is convinced that applying the method of “re-education” of post-war Germany in the context of post-war Russia (in terms of content) is a futile exercise in advance, since the imperial consciousness of the population of modern Russia is based not on vulgarized nationalism, but on cosmopolitanism. The author hypothesizes that Russia, unlike Germany, should be transformed into a European nation-state, in which, in domestic policy, a culture of memory should be formed through an imposed memory policy (ideological deterrent), and in foreign policy, it should integrate into military alliances and state unions (political and economic deterrent).

Key words: armed aggression, Russia, Germany, memory politics, memory culture, national identity, geopolitical identity.